

ЕКОНОМСКА ИСТОРИЈА СРБИЈЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА У АРХИВСКИМ ИЗВОРИМА²

Апстракт: Најважнија документа за економску историју Србије у првим годинама после смрти Јосипа Броза налазе се у Државном архиву Србије и Архиву Југославије и превасходно су партијског и државног порекла. Реч је, најпре, о бројним статистичким материјалима. Затим, велики значај имају стенографске белешке са седница партијских и државних органа. У оквиру њих издваја се неколико говора или реферата тадашњих водећих политичара. Ови извори имају значајну сазнајну вредност за научнике. Из њих су видљиви разни аспекти економског живота: показатељи привредног раста, инфлација, незапосленост, спољни дуг, инвестициона политика, прилике у економски заосталим крајевима Србије, материјални положај СР Србије у југословенској федерацији, учешће Србије у издвајању средстава за Фонд за недовољно развијене и др.

225

Кључне речи: Србија, економија, Државни архив Србије, Архив Југославије

Економска криза била је једна од најзначајнијих одлика југословенске и српске историје почетком последње деценије постојања СФРЈ. Настала је као последица вишегодишњих структурних проблема привреде и неконтролисаног задуживања у иностранству у другој половини седамдесетих година. Грађани су је свакодневно осећали кроз континуирани вишегодишњи пад стандарда, инфлацију и несташице основних намирница. Зато је њено изучавање кроз архивске изворе од великог значаја за разумевање југословенске кризе и положаја Србије у Југославији. Архивски извори за ову тему бројни су и разноврсни. Најважнији су фондови у Државном архиву Србије (одељење у Железнику) и Архиву Југославије. Углавном је реч о документима насталим радом државних и партијских органа.

Када је реч о економском положају и приликама у Србији у првој половини осамдесетих доминирају три теме: економска криза као део опште југословенске кризе, питање спољног дуга и однос Србије према финансирању „недовољно развијених“ делова земље.

¹ научни саветник, slobodanselinic@gmail.com

² Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада Института за новију историју Србије у 2024. години бр. 451-03-66/2024-03/200016 од 5. фебруара 2024.

ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ

Привреда Србије је почетком осамдесетих година делила судбину југословенске, али је имала и специфичности. Продуктивност је била ниска, инвестиције и потрошња су прекорачивали реалне могућности, а незапосленост је била све већи проблем. Инвестициона политика је била неконтролисана, нерационална и нерелативна. Инвестиције су имале низак степен довршености (45%). Фронт инвестиција је био широк и уситњен, а већина је имала малу вредност. Радови су трајали дуго. Трећина је прекорачила предрачунску вредност. Највише средстава је недостајало за довршење капиталних објеката (Београдски железнички чвор, ауто-пут Београд–Ниш, рудник Велики Кривељ и др.). Инфлација је почетком 1980. године била већа него икад у претходној деценији. У марту 1980. у централној Србији су у односу на децембар 1979. трошкови живота порасли 7,1%, а реалне плате пале 10%. Ликвидност банака је у марту 1980. достигла најнижи ниво од 1976. године.³ Од укупне пољопривредне производње централне Србије само је 40% индустријски прерађивано. Технолошки ниво је био низак.⁴ Висока пећ у железари у Смедереву целе 1980. године радила је са 50% капацитета због недостатка кокса, да би у септембру 1980. била на ивици гашења, чиме би 3.000 радника морало да иде на принудни годишњи одмор. Власт је била чврсто решена да спасе комбинат, покривајући њене губитке. Решеност да се комбинат у Смедереву спасава по сваку цену манифестована је и законом о његовој санацији, усвојеним у Скупштини Србије на самом крају 1980, а којим је предвиђен посебан порез издохотка по стопи од 1% који би важио идуће године. Недостатак сировина је доводио у питање рад низа предузећа („Петар Драпшин“ Младеновац, ИПМ Београд, „Победа“ Београд, МИН, „14. октобар“, Фабрика вагона Краљево, „Гоша“, ИМТ, „Змај“ и др.).⁵

Становници Србије су се свакодневно сусретали са последицама кризе – пад стандарда, рестрикције струје, „пар-непар“ возња, редови за дефицитарну робу (нафта, шећер, кафа, лекови, уље, детерџент).⁶ Од 1979. до 1984. године животни стандард је пао за око трећину, између 40% и 45% домаћинстава је зарађивало мање него што је требало да се пређе „граница сиромаштва“.⁷

О дуготрајности економске кризе сведочио је и велики број гастарбајтера. Од 815.000 југословенских радника и чланова њихових породица колико их је 1981. било ван земље, њих 282.000 (34,6%) било је из Србије.⁸ Највише српских радни-

³ Државни архив Србије (ДАС), Ђ-2, ЦК СКС, к. 303, 1980, Материјали са 9. седнице ЦК СКС, 3. јули 1980; ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 320, Материјали са 41. седнице ПЦК СКС, 28. априла и 19. маја 1980.

⁴ ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 324, 1980, Материјали са 57. седнице ПЦК СКС, 17. новембра 1980.

⁵ ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 322, 1980. година, Материјали са 50. седнице ПЦК СКС, 8. септембра 1980; „Усвојен Закон о санацији железаре у Смедереву“, *Политика*, 31. децембар 1980, 1. и 2. јануар 1981.

⁶ ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 322, 1980. година, Материјали са 50. седнице ПЦК СКС, 8. септембар 1980.

⁷ ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 459, Материјали 10. седнице Комисије, одржане 17. октобра 1984, Пов. бр. 255/2, 27. јули 1984.

⁸ ДАС, Г-274, Председништво СР Србије, 06-180, 1982, 10, 101, 11; ДАС, Ђ-2, к. 356, 1980–1982, 1981, Материјали са састанка Секретаријата опуномоћства, 11. новембар

ка зарађивало је за живот у СР Немачкој (43,5%), Аустрији (19,7%) и Француској (19,7%).⁹

О овим одликама економског живота Србије сведоче бројна документа, првенствено из Државног архива Србије. Могу се поделити у две категорије. Једну чине статистички показатељи исказани у бројним материјалима стручних служби и рефератима партијских и државних руководиљаца, док другу чине стенографске белешке партијских састанака и усвојени закључци из којих је видљив циљ економске политике, али и одсуство способности да се он оствари.

У бројним елаборатима, закључцима и рефератима било је присутно вишегодишње указивање на исте проблеме и закључавање у исте идеале, што сведочи о дубини кризе, али и немоћи партијских и државних структура да изврше промене у привредном животу Републике Србије. Ова врста извора препуна је позивања на самоуправни систем, расподелу дохотка према раду и обуздавање инвестиционе мегаломаније. Садржи бројне критике мешања политичких структура у одлуке самоуправних органа у организацијама удруженог рада. Понавља фразе из програма економске стабилизације. Та општа места јалово су преписивана из реферата у реферат, из седнице у седницу, из године у годину. Таква врста докумената је у научном погледу скоро нечитљива, али је идеалан извор за изучавање идеолошко-политичког речника југословенског социјалистичког система. Фразе и синтагме чије је упорно понављање појачавало њихову отрцаност мешале су се на страницама бројних докумената са обиљем цифара, процената, индекса, стопа и других статистичких параметара.

За изучавање економске историје тадашње Србије од великог су значаја говори оних партијских и државних функционера који су по образовању или природи посла били добро упућени у ову материју, попут Ивана Стамболића, Слободана Милошевића, Александра Митровића или Ивана Стојановића. Њихове дискусије су понекад биле веома речите и сведоче о размерама економске кризе, попут опаске Слободана Милошевића у Председништву ЦК СКС 25. фебруара 1983. да је извештај о снабдевености Србије који је том телу поднео потпредседник Извршног већа Србије Светозар Рикановић више личио на „извештај са фронта, него на извештај о стању на тржишту. Крагујевац укинуо рестрикцију, Ниш увео рестрикцију. Ужице има уља, Ниш нема уља итд.“¹⁰ Прворазредни извор представљају и стенограми неких од седница Председништва ЦК СКС и ЦК СКС на којима се прецизно и отворено говорило о економским приликама, попут седнице ЦК СКС одржане 4. новембра 1985. на којој су детаљно сумирани резултати петогодишњег периода (1981–1985).¹¹

1981; Материјали са седнице Опумоћства, 10. фебруар 1982.

⁹ ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 356, 1980–1982, 1981, Материјали са заједничке седнице, 3. априла 1981; Материјали са 10. седнице, 24. новембар 1981; Материјали са седнице Опумоћства, одржане 10. фебруара 1982; ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 451, Документација Опумоћства, 26-0/1.

¹⁰ ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 413, 1983, Материјали са 28. седнице ПЦК СКС, 25. фебруар 1983, Стенографске белешке, Снабдевање становништва најважнијим артиклима.

¹¹ ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 403, 1985, Материјали са 25. седнице ЦК СКС, 4. новембар 1985, неауторизоване магнетофонске белешке.

Архивски извори одличан су путоказ и за изучавање става руководства Србије према Дугорочном програму економске стабилизације и његовом (не)спровођењу. Тај програм је Скупштина СФРЈ усвојила у лето 1983. године. Био је компромисан. Уочавао је фрагментацију тржишта као забрињавајућу појаву, али одбацивао поновну централизацију. Предлагао је мање модификације политичког система, али не његову промену. Заклињао се у Устав и Закон о удруженом раду, а залагао се за тржишне услове привређивања. Аутори програма су закључили да је потискивање економских законитости, отуђивање дохотка од организација удруженог рада и „волунтаристичко“ интервенисање политичких руководства у економију створило нерационалну привреду, али нису понудили механизам за враћање политике у уставне оквире.¹² Програм економске стабилизације спровођен је у условима политичког нејединства и снажних отпора. Уместо остваривања програма трајале су расправе о његовом садржају. Колико је дуго трајало спровођење програма, толико су трајали и отпори и опструкције, колебаљивост политичког врха, сукоби република и покрајина.¹³ У условима економске кризе, високе инфлације и губитака, одсуства јединственог тржишта и економских законитости, самоуправно удруживање је остајало само пука политичка флоскула. Уместо комплементарних, у Југославији су стваране конкурентске привреде, затворене у административне границе, што је водило нерационалности, слабом коришћењу капацитета и малој продуктивности. Аутархичност економске стварности надјачавала је Уставом гарантовано јединство тржишта и принцип самоуправних интеграција записан у партијским документима.¹⁴

Извори показују да је српски врх био привржен програму стабилизације и незадовољан политичким нејединством и оклевањем у предузимању потребних економских мера и реформи целокупног политичког и друштвеног система Југославије. Критиковано је мешање партије у економске теме и оклевање СИВ-а да предузме неопходне кораке из своје надлежности у правцу реформи. У том смислу оштро су иступали политичари који ће наредних година имати много важнију улогу у политичком животу земље попут Борисава Јовића и Слободана Милошевића, али и стари кадрови попут Петра Стамболића. Посебно истичемо седницу Председништва ЦК СКС од 15. марта 1984. на којој су се страх за будућност земље и огорчење због одсуства неопходних реформи видели у речима Шпире Галовића: „Понекад је стварно на неки начин неодрживо то да само једна република, поготово кад је о Србији реч, да се ту испољава као некакав последњи стражар на бранику некакве југословенске кохерентности јединства.“¹⁵ Указујемо и на документ који

¹² *Jugoslavija 1918–1988: tematska zbirka dokumenata*, прир. Branko Petranović, Momčilo Zečević (Beograd: Rad, 1988), 1271–1274; Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974.–1990.)*, (Zagreb: Prometej, Beograd: Samizdat B92, 2003) 242–246, 235; Dušan Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita (1980–1985)*, (Zagreb: Globus, 1986), 106, 53, 55, 57, 60, 102; Петар Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, (Нови Сад: Прометеј, Београд: Информатика, 2019), 267, 268.

¹³ ДАС, Ћ-2, ЦК СКС, к. 459, Материјали 10. седнице Комисије, 17. октобар 1984, Пов. бр. 255/2, 27. 7. 1984.

¹⁴ ДАС, Ћ-2, ЦК СКС, к. 401, 1985, Материјали са 19. седнице ЦК СКС, 16. јануар 1985, Пов. 0100-111/84.

¹⁵ ДАС, Ћ-2, ЦК СКС, к. 419, 1984, Материјали са 62. седнице ПЦК СКС, 15. март 1984.

је припремљен за седницу Председништва ЦК СКС 19. априла 1984. године. Он је представљао својеврсни политички, економски и друштвени програм Србије у том тренутку и одговор на велике изазове који су притискали југословенску државу. То је био један од последњих тренутака када је било могуће спровести неопходне политичке, економске и друштвене реформе на којима је Србија инсистирала. У њему је Председништво ЦК СКС указало да су кључни кораци у спровођењу Програма стабилизације повлачени споро и делимично, а да су завладали „неслагања, колебања и опортунизам“. Председништво је осудило онемогућавање суштинских промена, посебно оних које су задрале у „стечене позиције и монополске интересе“ република и покрајина и привредних групација. Указивао је и на негативне ефекте поистовећивања републичких и покрајинских партија са економским интересима које су дефинисала руководства њихових покрајина и република, чиме су све теже спровођена у живот крупна политичка опредељења СКЈ. Председништво ЦК СКС тражило је да ЦК СКЈ одлучно реагује на све отпоре утврђеној политици СКЈ, али да се не меша у економску политику коју је требало да спроводи СИБ. Другим речима, Србија је тражила да Партија обезбеди политичку подршку економским мерама, а да економска политика буде у рукама Савезне владе.¹⁶

229

Ставови Србије јасно су исказани и у Председништву ЦК СКС 12. октобра 1984, када је требало заузети став према материјалу ЦК СКЈ о економској политици у 1985. години. Одржана у условима блокаде спровођења програма стабилизације неслагањем република и покрајина око девизног система, политике цена, камата, курсних разлика и враћања спољног дуга, та седница је показала револт дела српског руководства због политике ЦК СКЈ који се мешао у економску политику декларативним документима и јаловим расправама, уместо да води рачуна да програм стабилизације добије политичку подршку и буде заштићен од опструкција. Најгласнији представник те струје био је Слободан Милошевић, који је намеру ЦК СКЈ да утврђује задатке у остваривању економске политике у 1985. години сматрао погрешном, јер је политички врх државе био паралисан сукобима који су водили у одлагање усвајања мера економске стабилизације („ниједан милиметар се нисмо померили“). Он је место партије видео на другом колосеку – политичком, а не економском.¹⁷

СПОЉНИ ДУГ

Један од најзначајнијих показатеља економске кризе био је спољни дуг Југославије (око 20 милијарди долара) која 1982, а посебно 1983. године више није могла да редовно измирује обавезе према иностранству.

Архивски извори о спољном дугу Србије у овом периоду имају првокласни значај јер се радило о теми која раније није била на дневном реду и која је била од виталног значаја за земљу. Та документа су по правилу означена као „строго поверљива“ или као „државна тајна“. Такође, суочени са озбиљном претњом банкрота

¹⁶ ДАС, Ћ-2, ЦК СКС, к. 420, 1985, Материјали са 66. седнице ПЦК СКС, 19. април 1984, Стр. пов. 02-34.

¹⁷ ДАС, Ћ-2, ЦК СКС, к. 422, 1984, Материјали са 80. седнице ПЦК СКС, 12. октобар 1984.

државе, тадашњи политичари су у дискусијама расправљали о овој теми прилично отворено, тако да истраживачи могу да стекну свестран увид у тај проблем комбинујући статистичке податке и политичко-економске ставове политичара. Документа савезних институција детаљно осветљавају ток преговора Југославије и страних поверилаца, односе међу републикама, положај СИБ-а и говоре о висини, пореклу и структури југословенског дуга, док документа настала радом републичких органа дају увид у ставове руководства Србије, степен ликвидности српских банака, положај Србије у Југославији и висину српског дуга.¹⁸

230

Када је реч о овој теми указујемо на неколико значајних докумената из Државног архива Србије. Они показују да се Србија, попут целе земље, са овим питањем озбиљно суочавала од 1982. године. Једна од првих расправа вођена је на седници ЦК СКС 28. априла 1982, када је партијски врх о размерама спољног дуга државе упознао Иван Стамболић. Његов говор је битан, јер је говорио сасвим отворено и алармантно: „Ми се не додирујемо са опасношћу мораторијума, у њу смо већ ушли.“ Друга веома важна порука тицала се положаја Србије. Она је своје спољне дугове враћала уредно, али је Стамболић упозорио да јој то није доносило никакво олакшање, јер су у Југославији дуговали „сви за све“, тј. дугови оних који их нису враћали уредно су враћани солидарно. Трећа важна порука била је да ће Србија прихватити да солидарно учествује у враћању туђих дугова, али уз захтев да се јасно дефинишу односи унутар земље, изражавајући незадовољство коришћењем средстава једног дела земље за извршавање обавеза других, чиме је 1981. и 1982. године централној Србији одузето неколико стотина милиона долара. За Стамболића се радило о „преливању“ средстава из једног дела земље у други.¹⁹

Архивски извори показују да је овај Стамболићев говор била тек правремена најава велике кризе у коју је Југославија ушла од јесени те године када су још само централна Србија, Словенија и БиХ уредно измиривале обавезе према иностранству без помоћи савезних органа. Зато је о овоме у руководству Србије више пута дискутовано у другој половини године. Посебно су значајна документа настала радом Председништва ЦК СКС 22. октобра 1982. када је потпредседник Извршног већа Србије Светозар Рикановић изнео податак о српском дугу: Југославија је дочекала 1982. са 19,3 милијарде долара дуга, од чега је српски дуг био 5,4 милијарде (централни део републике 3,4 милијарди). Дакле, цела Србија је учествовала у југословенском дугу са 28%, а њен део ван територије покрајина 17,8%. Материјали припремани за ову седницу и стенограм седнице представљају прворазредни извор јер показују да су ликвидне банке из Србије, које су биле и најликвидније југословенске банке (*Југобанка* и *Београдска удружена банка*), имале све више проблема са ликвидношћу јер су уредно измиривале обавезе, плаћале обавезе и за друге делове земље, а нису могле да наплате потраживања од НБЈ и банака из других република и покрајина (око пола милијарде долара). Исказано је велико незадовољство што девизне резерве којима је НБЈ интервенисала скоро уопште нису биле у функцији

¹⁸ Слободан Селинић, „Документа Архива Југославије о спољном дугу Титове Југославије почетком осамдесетих година XX века“, у: *Архивска грађа у теорији и пракси* 6, ур. Слободанка Цветковић (Београд: Архивистичко друштво Србије, 2023), 419-433.

¹⁹ ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 309, 1982, Материјали са 22. седнице ЦК СКС, одржане 28. април 1982.

девизне ликвидности Србије. Током првих осам месеци 1982. године НБЈ је ангажовала 666 милиона долара привремених позајмица за девизну ликвидност банака у Југославији, од чега су банке централне Србије добиле само 11,3 милиона (1,7%).²⁰

Архивски извори нам помажу и да откријемо када је српски врх о проблему спољног дуга упознао средњи партијски кадар. То се десило најкасније 5. новембра 1982, а задатак да то уради припао је Слободану Милошевићу, који је и изабран у Председништво ЦК СКС због познавања економских питања. Он је председнике општинских комитета суочио са подацима о дубини економске кризе и посебно се задржао на спољном дугу. Важност теме се видела из његовог упозорења присутнима да су подаци о дугу имали „карактер строго поверљивог податка“. Поновио је податке које је раније изнео Рикановић (да је укупно задужење Србије било 5,4 милијарде долара и да је то чинило 28% укупног задужења Југославије). Важна је његова опаска да је то за Србију било повољно јер је она учествовала у друштвеном производу Југославије 37%, дакле много више од учешћа у спољном дугу земље, а за територију републике ван покрајина чак и повољније (задужење ван покрајина било је 17,8% задужења Југославије, а учешће друштвеног производа 24,5% у југословенском). Међутим, још је важнији његов закључак да је то било „само ограничено утешно, с обзиром на нашу укупну повезаност у којој сви гарантујемо за све и у којој је конкретна ситуација сад таква да један део укупних дугова који имају други у нашој земљи мора да падне и на плећа удруженог рада у Србији поред сопствених дугова“.²¹

Коначно, фонд СК Србије у Државном архиву Србије незаобилазан је извор за реконструисање ставова Србије поводом захтева ММФ-а и других западних финансијских институција са којима се Југославија суочила 1982. и 1983. године. Реч је о значајној теми, јер су те године биле почетак потпуне зависности Југославије, па тиме и Србије, од западних финансијских институција, првенствено ММФ-а и комерцијалних банака. Та зависност је трајала све до краја постојања СФРЈ, а потом се прелила и на следећи миленијум. Услови које су ови кредитори тада поставили Југославији били су тешки, али неки од њих и неопходни да би се спровеле економске и политичке реформе у правцу привређивања заснованог на економским критеријумима и већих надлежности савезних органа. Најважнији захтеви односили су се на успостављање реалног курса динара, реалних каматних стопа које су до тада биле далеко ниже од инфлације, смањивања свих видова потрошње и „подржављења“ свих дотадашњих дугова чиме би НБЈ и Федерација биле гарант за њихово враћање. Уместо компликованог и нефункционалног југословенског система заснованог на самосталности република и покрајина Запад је захтевао да једини партнер и гарант за враћање свих дугова буде савезна држава.²²

²⁰ ДАС, Ћ-2, ЦК СКС, к. 410, 1982, Материјали са 12. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 22. октобар 1982.

²¹ ДАС, Ћ-2, ЦК СКС, к. 436, 1982, Уводна излагања на саветовању са председницима ОК СКС, 5. новембар 1982.

²² Слободан Селинић, *Југославија и Запад 1980–1983. Спољни дуг и унутрашња криза* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2024).

Српски политичари су се више пута изјашњавали у прилог ових захтева потенцирајући да су они били у духу програма стабилизације, али нарочито указујемо на излагање Борисава Јовића у Председништву ЦК СКС 15. марта 1984. године. Јовић је подсетио да је реалан курс динара био „фундаментални услов“ за повећање извоза. Заложил се и за више каматне стопе како би се поспешила девизна штедња грађана уместо нерационалне потрошње. Јовић је био свестан да ће последица усвајања захтева ММФ-а бити повећање трошкова привреде, али их је подупирао да би пословање било засновано на реалној економској бази. У том смислу је подржао рестрикције према организацијама удруженог рада које су остваривале губитке или су биле неликвидне. За њих је било предвиђено ограничење повећања личних доходака. Јовић је ту меру образложио ставом да је „немогуће више дозволити експанзију потрошње на оним тачкама где се врши експанзија губитака“. Подржао је и другу меру финансијске дисциплине којом је требало друштвено-политичким заједницама ограничити могућности да покривају губитке привреде, што је до тада вршено преко заједничких резервних фондова тако што су преливана средства од оних који су стварали вишкове на оне који су стварали губитке. За Јовића је то био услов за почетак реструктурирања југословенске привреде. Подвукао је да је споразум са ММФ-ом био неминовност за државу која је имала седам милијарди долара извоза, а само за увоз репроматеријала и сировина трошила осам милијарди долара. Инсистирао је и на томе да је Југославија све што је договорил са ММФ-ом требало да спроводи без притиска споља, јер су те мере биле услов повећања ефикасности привреде. Последњи закључак је био суштина става Србије према захтевима ММФ-а у првој половини осамдесетих.²³

СРБИЈА И ФИНАНСИРАЊЕ НЕРАЗВИЈЕНИХ

Економска историја Србије нераскидиво је везана са питањем финансирања република и покрајина означених за недовољно развијене. Радило се о економском питању које је временом постало прворазредни политички проблем Србије: централни део републике је континуирано заостајао за развијеним деловима земље (републике Словенија и Хрватска и покрајина Војводина) и приближавао се неразвијеним (републике БиХ, Македонија и Црна Гора и покрајина Косово), а финансирао је неразвијене, јер је политичким одлукама савезних власти сврстан у развијене. Економски показатељи су указивали да је степен развијености централне Србије пао испод југословенског просека, а тај део републике је настављао да финансира неразвијене којима је био ближи него развијенима. Проблем заостајања централне Србије је руководство Србије покренуло крајем осамдесетих, али никад није одлучно истрајало на том питању, стављајући у први план политички интерес за очување фиктивног јединства на савезном нивоу а не материјалне интересе своје републике. Крајем осамдесетих је у Федерацији договорено да буду урађени објективни критеријуми који би показали степен развијености сваке републике и покрајине на основу којих би био одређен њихов статус, али он није никада реализован, од чега је највише штете имала централна Србија, јер су економски показатељи говорили

²³ ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 419, 1984, Материјали са 62. седнице ПЦК СКС, 15. март 1984.

да је она осетно заостајала за југословенским просеком, а ипак је тај део Србије политичком вољом означен као „развијен“ и учествовао у финансирању неразвијених. У првој половини осамдесетих проблем заостајања централне Србије био је више пута признат у савезним документима, СИБ је задуживан да тај проблем реши, али се у пракси није одмакло много даље од прокламација. Разлог је био у томе што су све остале републике и покрајине суштински саботирале утврђивање објективних критеријума развијености и промену статуса централне Србије – неразвијени зато што би онда остали без дела средстава који су добијали од Србије, а развијени зато што би били изложени захтевима неразвијених да надокнаде та средства.²⁴

Врхунац кризе је наступио 1985. године када је требало утврдити систем финансирања „неразвијених“ у наредних пет година и када је централна Србија опет сврстана у „развијене“ иако је по степену развијености била далеко ближа „неразвијенима“. Тада је упркос великим отпорима дела руководства Србије, посебно Скупштине Србије, политички врх републике пристао да Србија остане у старом статусу и да и даље финансира неразвијене истим обимом средстава као они делови земље који су заиста били развијени у односу на неразвијене.

Архивски извори су незаобилазни у истраживању овог питања које је пред крај постојања југословенске државе од економског постало суштинско политичко питање. Руководство Србије је на тај проблем указало говором председника Републичког извршног већа Ивана Стамболића на заједничкој седници савезних савета на Брду код Крања од 9. до 12. јула 1979. у расправи поводом „објективизираних критеријума и показатеља за одређивање степена привредне развијености СР и САП“. Тај документ је сачуван у фонду СКС Државног архива Србије, а пронашли смо га у материјалима из 1984. године, дакле пет година пошто је одржан, јер је коришћен за припрему српског руководства за преговоре о начину финансирања неразвијених у петогодишњем Друштвеном плану (1986–1990). То сведочи о актуелности те теме, значају који јој је Србија придавала и чињеници да се суштински ништа није променило током пет година. Тај говор је одличан извор за анализу тактике коју је српско руководство користило у покушају да убеди остатак земље да централна Србија економски заостаје и да више не може да издваја средства за неразвијене у обиму који је одређен за економски развијене делове земље. Та тактика се показала као сасвим неделотворна, а била је саткана од изношења низа економских показатеља заостајања Србије и политичког опортунизма. Тај опортунизам је подразумевао умереност, прихватање лоших компромиса и избегавање политичког заоштравања како не би наступила политичка криза у земљи. Стриктно је избегавано да се другим републикама и покрајинама каже оно што је било очито и што је констатовано на интерним састанцима у Србији – да се период економског заостајања Србије поклопио са годинама издвајања средстава за неразвијене, а све из страха да не буде угрожено јединство државе, кога стварно више није ни било, те да српско руководство не буде оптужено за хегемонизам и великосрпску политику. Отуда је Стамболић те 1979. године наступио тактично, не желећи да остави места дилеми да ли је Србија за солидарност, заједништво и помоћ неразвијенима. Пошао је од тога да је политика равномернијег економског развоја била „незаобилазна основа политике

²⁴ ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 438, Одговорност и задаци, Извештај о току досадашњег рада...

истинске националне равноправности“. Предложио је начела на којима би почивала политика помоћи недовољно развијеним републикама и покрајинама, заправо на којима би били изграђени материјални односи међу појединим деловима земље. Поделу на „развијене“ и „неразвијене“ републике и покрајине је сматрао упрошћеном, јер није одражавала стварно стање и достигнут степен развијености. Јасно је истакао да је централна Србија била испод југословенског просека развијености и знатније испод развијености других република и покрајина са којима је сврстана у групу развијених. Зато је инсистирао на одређивању економских показатеља који би показали степен развијености. Недвосмислено је указао на заостајање централне Србије у економском развоју и приближавање недовољно развијеним републикама и изнео низ података који су то потврђивали. Закључио је да се централна Србија не може сматрати развијеном, већ је имала тенденције приближавања неразвијеним („интермедијално подручје у односу на друге“). Међутим, Стамболић је знао шта политички не сме да изговори – да је заостајање централне Србије било узроковано издвајањем за недовољно развијене, па је завршио уверавањем да Србија узроке заостајања није тражила у дотадашњем обиму издвајања за неразвијене.²⁵

Извори веома детаљно сведоче колики је био степен развијености Србије у односу на Југославију. То најбоље показују бројни статистички подаци настали радом не само републичких, већ и савезних стручних служби. Неки од тих материјала су писани за потребе српског политичког руководства како би том аргументацијом покушало да издејствује промену положаја централне Србије у систему финансирања неразвијених. Таквих докумената има више, али посебно треба указати на материјале припремљене за састанак руководства Србије и радне групе Председништва ЦК СКЈ 20. децембра 1984. у којима је анализом бројних економских параметара показано да је централна Србија економски заостјала у Југославији, тј. да је њен ниво развијености био испод југословенског и да самим тим није било оправдано да буде оптерећена издвајањем за неразвијене у мери у којој су били развијени делови земље.²⁶

Од бројних показатеља економског заостајања централне Србије записаних у више архивских докумената навешћемо само неке. Друштвени производ централне Србије по становнику 1982. био је 96,1% југословенског просека, просечна стопа раста друштвеног производа од 5,6% од 1947. до 1982. била је спорија него у Југославији (5,8%), а исти тренд је настављен од 1981. до 1983. године (1,8% у централној Србији према 1,9% у Југославији, 3,5% у БиХ, 3,4% у Македонији); вредност активних основних средстава по радно способном становнику 1982. била је само 80,5% просека земље (БиХ 81,4%, Црна Гора 116%); у 1952. години вредност основних средстава по раднику централне Србије била је 12% изнад просека земље, а 1981. 15% испод тог просека; ниво инвестиција по становнику 1952–1982. Достигао је само 84,9% југословенског просека; стопа незапослености исказана бројем лица која траже запослење на 1.000 становника 1983. била је 19%

²⁵ ДАС, Ћ-2, ЦК СКС, к. 406, 1983-84, Материјали са састанака, 20. децембар 1984, Дискусија Ивана Стамболића.

²⁶ ДАС, Ћ-2, ЦК СКС, к. 406, 1983-84, Материјали са састанака, 20. децембар 1984, 30-837/84.

лошија од просечне југословенске и др. Од 1.035.500 незапослених у Југославији марта 1985. године у Србији је било чак 45,9% (централна Србија 26,6%, Војводина 9,3%, Косово 10%).²⁷ Највећи проблем централног дела Србије био је изразито низак ниво развијености великог броја општина. Средином осамдесетих, у том делу републике постојала је чак 51 неразвијена општина, у којој је живело милион и по становника. Тај део Србије је био далеко испод нивоа развијености република које су деценијама имале статус недовољно развијених и чији је развој финансирала и Србија. Народни доходак по становнику у овим општинама био је 20% нижи, а релативна запосленост 32% нижа од просека три републике са статусом неразвијених. Друштвени производ друштвене привреде био је 40% нижи него у три неразвијене републике. Ипак, 236.000 запослених у овим општинама имало је обавезу издвајања зајма за неразвијене.²⁸

Суочена са овим показатељима, Србија је предлагала корените измене система финансирања неразвијених, тим пре што дотадашњи систем није смањивао јаз између развијених и неразвијених. Осим тога, био је бирократизован, па су средствима располагале политичке структуре у три републике и једној покрајини. Уместо што су републике и покрајине линеарно и грубо подељене у развијене и неразвијене, Србија је, на основу материјалних показатеља, предлагала да се изнијансирано утврди пет категорија: Словенија као најразвијенија; Хрватска и САП Војводина са релативно уједначеним нивоом; централна Србија као исподпросечно развијена; БиХ, Македонија и Црна Гора са уједначеним нивоом развијености и САП Косово као најнеразвијенија. Следило је да би само јужна српска покрајина требало да користи „комплетну помоћ шире друштвене заједнице“, а да три републике уђу у прелазни период. Скренута је пажња да централна Србија не би требало да учествује у финансирању бржег развоја недовољно развијених република, већ само своје јужне покрајине. Подвучено је да је дотадашњи начин преливања акумулације преко Фонда „погодавао разним нерационалностима“, да је такав систем имао по Србију додатно негативну димензију, јер је развој Косова углавном помаган средствима ове републике преко фонда, чиме су стваране конкурентске привреде у републици, а истовремено слабљени самоуправни односи и заједништво. Предлагано је да Србија помогне развој САП Косово удруживањем радних организација централног дела републике и покрајине, „јер је реч о Покрајини у саставу Србије за чији развој Република има највише интереса, обавеза и одговорности“. Као исподпросечно развијено подручје, Србија је сматрала да њен централни део не треба да издваја средства за три републике већ само за своју покрајину.²⁹

О овим ставовима Србије сведоче документа ЦК СКС из Државног архива Србије. Њихов значај види се из чињенице да су ови предлози Србије суштински имали револуционарни карактер у тадашњем нефункционалном и бирократизова-

²⁷ ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 406, 1983-84, Материјали са састанака, 20. децембар 1984, 30-837/84; ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 428, 1985, Материјали са 103. седнице П ЦК СКС, 24. децембар 1985, Неауторизоване магнетофонске белешке.

²⁸ ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 405, 1986, Материјали са 29. седнице ЦК СКС, 14. април 1986, Неауторизоване магнетофонске белешке.

²⁹ ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 438, Одговорност и задаци, Извештај о току досадашњег рада на изради критеријума и показатеља.

ном систему, јер су уместо давања средстава у руке политичких структура полазили од потребе да се у неразвијене улаже на економској основи, тј. директном сарадњом заинтересованих привредних организација.

Архивски изворе дају увид и у хронологију догађаја који су 1985. довели до поновног, мада изразито невољног, пристајања руководства Србије да централни део републике буде поново политичким погађањима на савезном нивоу сврстан у развијене делове земље. Укратко, таква одлука је усвојена на савезном нивоу прегласавањем којим је Србија остала усамљена. Следила је подела у српском руководству, чији је део био за одлучно супротстављање, да би на крају, под притиском партијског руководства и Председништва Србије, Скупштина Србије прихватила предложени систем финансирања неразвијених и то тек после поновљеног гласања, јер је предлог најпре одбацила. О тим драматичним месецима сведоче пре свега стенограми састанака Председништва СФРЈ, Председништва ЦК СКЈ и Председништва ЦК СКС. Дискусије су биле дуге, бурне, полемичке, често и емотивне. Присталице пристајања Србије на свршен чин (пре свих функционери у Федерацији – Дража Марковић, Никола Љубичић, Добривоје Видић и Душан Чкребић) позивали су се на потребу очувања Југославије и парцијалне мере СИВ-а којима је требало ублажити неповољан положај Србије, док су противници (српски делегати у Скупштини СФРЈ, представници Скупштине и Извршног већа Србије и неки чланови Председништва ЦК СКС, а пре свих председник Скупштине Србије Слободан Ајга Глигоријевић) алармантно упозоравали на тешке последице по привреду Србије ако опет прихвати оптерећење које неће моћи да поднесе.³⁰

236

РЕЗИМЕ

Архивски извори су вишеструко значајни за изучавање економске историје Србије у првој половини осамдесетих година 20. века. Првенствено се ради о документима насталим радом или за потребе државних и партијских органа. Реч је о стенографским белешкама и записницима са седница државних и партијских органа, говорима функционера и материјалима стручних служби. Та врста извора је веома обимна. На њима је најчешће ознака која указује да се ради о државној тајни или строго поверљивим документима. Похрањени су у фондовима Државног архива Србије и Архива Југославије. Они говоре о економским приликама у Србији, проблемима са којима се српска привреда суочавала, најважнијим показатељима кризе, мерама власти за њено превазилажење, висини спољног дуга, материјалном положају Србије у југословенској федерацији и др.

³⁰ Архив Југославије (АЈ), 507, СКЈ, Председништво ЦК СКЈ, 144. седница, 29. октобар 1985; ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 429, 1985, Материјали са 104. седнице ПЦК СКС, 4. новембар 1985; АЈ, 803, Председништво СФРЈ, 79. седница, 16. децембар 1985; АЈ, 507, Председништво ЦК СКЈ, 151. седница, 17. децембар 1985; ДАС, Ђ-2, ЦК СКС, к. 430, 1985, Материјали са 110. седнице ПЦК СКС, 18. децембар 1985; АЈ, 803, 227, 19. децембар 1983.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

- Државни архив Србије (ДАС), ЦК СКС (Ђ-2)
- Државни архив Србије (ДАС), Председништво СР Србије (Г-274)
- Архив Југославије (АЈ), СКЈ (507)
- Архив Југославије (АЈ), Председништво СФРЈ (803)

Литература:

- Bilandžić, Dušan. *Jugoslavija poslije Tita (1980–1985)*. Zagreb: Globus, 1986.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974.–1990.)*. Zagreb: Prometej, Beograd: Samizdat B92, 2003.
- *Jugoslavija 1918–1988: tematska zbirka dokumenata*. prir. Branko Petranović, Momčilo Zečević. Beograd: Rad, 1988.
- Ристановић, Петар. *Косовско питање 1974–1989*. Нови Сад: Прометеј, Београд: Информатика, 2019.
- Селинић, Слободан. *Југославија и Запад 1980–1983. Спољни дуг и унутрашња криза*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2024.
- Селинић, Слободан. „Документа Архива Југославије о спољном дугу Титове Југославије почетком осамдесетих година XX века“. У: *Архивска грађа у теорији и пракси* 6, ур. Слободанка Цветковић, 419-433. Београд: Архивистичко друштво Србије, 2023.

Slobodan SELINIĆ, PHD

ECONOMIC HISTORY OF SERBIA IN THE FIRST HALF OF THE EIGHTIES OF THE TWENTIETH CENTURY IN ARCHIVAL SOURCES

Summary

238

Archival sources are important in many ways for studying the economic history of Serbia in the first half of the eighties of the 20th century. These are primarily documents that were created during work or for the needs of state and party bodies. They include stenographic notes and memorandums from meetings of state and party bodies, officials' speeches, and documents of expert services. That type of source is voluminous. They are usually designated with a mark indicating that they are state secrets or top secret documents. They are stored in the fonds of the State Archives of Serbia and the Archives of Yugoslavia. They offer information about the economic conditions in Serbia, problems the Serbian economy was faced with, the most important indicators of the crisis, the government's measures to overcome the crisis, the amount of foreign debt, the material position of Serbia in the Yugoslav federation, etc.